

## ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІЙ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА ІСТОРІЇ ЯК НАВЧАЛЬНОГО ЗАСОБУ

*У статті розглянуто особливості підручника як провідного засобу навчання. Виявлено підходи до визначення терміну «підручник», обґрунтовано його універсальність як носія предметного змісту освіти. Розглянуто наукові підходи до типології функцій підручника на основі аналізу педагогічних досліджень. Обґрунтовано залежність основних функцій підручника та системи дидактичних принципів. Проаналізовано основні функції підручника як провідного компонента навчально-методичного забезпечення навчального предмета у відповідності до сучасних вимог. Зроблено висновок, що у контексті діяльнісного підходу до побудови освітнього процесу перелік функцій підручника можна доповнити компетентнісно орієнтованою, сутність якої полягає у необхідності набуття школярами життєво необхідних компетентностей.*

**Ключові слова:** підручник, історія, дидактичні функції, засіб навчання, освіта, діяльнісний підхід, компетентнісне навчання, шкільний предмет.

В умовах новітньої філософії освіти пріоритетною метою навчання є створення передумов для само-реалізації кожної особистості. Однією з умов покращення якості освіти є змістовне наповнення освітнього процесу. Попри всі інноваційні зміни, підручник продовжує залишатись одним з найважливіших елементів освітньої системи. Очевидно, що процес створення підручників нового покоління потребує врахування досвіду підручникотворення, аналізу вже наявних науково-теоретичних основ його конструювання, наукових підходів до розробки навчальної книги. Без переосмислення функціональності підручника процес з підготовки нових навчальних видань буде безрезультатним.

Філософії та теорії підручника як засобу навчання присвячено багато досліджень. Функції підручника досліджено у роботах В. Бейлісона, В. Безпалька, Д. Зуєва, В. Краєвського, П. Мороза, О. Пометун, Н. Тализіної, С. Трубачової, А. Хуторського та ін. Д. Зуєв розглядає підручник як об'єкт наукового дослідження, розкриває закономірності його створення [3]. В. Краєвським здійснено спробу визначення функцій підручника як методологічної проблеми [5]. Аналіз підручника на предмет можливості використання його на всіх етапах процесу навчання здійснила Н. Тализіна [8]. Особливості функцій сучасного підручника у рамках діяльнісного підходу проаналізовано С. Трубачевою та А. Хуторським [11; 12]. Спробу систематизувати функції сучасного підручника та виробити рекомендації для авторів навчальних видань здійснив П. Мороз [6].

**Метою статті** є виявлення підходів до основних функцій підручника як засобу навчання на основі аналізу педагогічної літератури, розглянути загальні тенденції до реалізації функцій навчальної книги.

Д. Зуєв характеризує шкільний підручник як масову навчальну книгу, що висвітлює предметний зміст освіти та визначає види навчальної діяльності, передбачені шкільною програмою для обов'язкового засвоєння з урахування вікових та інших особливостей учнів [3, с. 12]. В. Краєвський розкриває суть підручника як елемент нормативної сфери, в якій навчання представлено як елемент конструювання [5, с. 14]. П. Мороз визначає підручник історії як «друкований засіб навчання, який репрезентує знання і види діяльності з цього предмета відповідно до державного стандарту освіти та вимог навчальної програми з історії для учнів відповідного класу, з урахуванням їх вікових особливостей, типу школи і створюється на засадах домінуючої концепції навчання» [6, с. 18]. І. Товпінець указує на особливості підручника як жанру навчальної літератури, суть яких зводиться до того, що підручник одночасно виступає носієм визначеного змісту навчання та засобів його забезпечення [9, с. 35]. С. Трубачева визначає підручник як носій інформації, який є засобом для засвоєння змісту освіти й містить систематизований навчальний матеріал, передбачений навчальною програмою з певного предмета [11, с. 18]. М. Томчук зазначає, що підручник є психодідактичним об'єктом, який одночасно є і носієм змісту освіти, форм фіксації його різних елементів, і проектом освітнього процесу [10, с. 124].

Н. Тализіна на основі аналізу змісту та цілей навчання виділила наступні групи функцій підручника:

1) підручник як носій змісту навчання. Суть цієї групи функцій полягає у відборі змісту навчання у відповідності до цілей. Дослідниця наголошує на тому, що зміст навчання повинен будуватись таким чином, щоб учень не витрачав час на вивчення кожного одиничного випадку основ наук, мав сформовані навички самостійного навчання;

2) використання підручника для отримання відомостей про учня. Мова йде про можливості підручника у виявленні опорних знань та умінь учнів за допомогою системи завдань, що розміщуються у підручнику перед початком кожної нової теми;

3) формування мотивів навчання. Ця функція підручника може бути частково реалізована на основі системи проблемних завдань;

4) розробка та введення навчальних завдань через використання засобів підручника на всіх етапах сприйняття та осмислення навчального матеріалу, використання корекційних завдань [8, с. 26-32].

На думку А. Хуторського, традиційний підручник виконує дві функції: 1) джерела навчальної інформації, розкриває у доступній для учнів формі у межах держстандартів основу наукових знань; 2) виступає засобом навчання, за допомогою якого здійснюється організація навчального процесу, у тому числі й самоосвіта учнів [12, с. 12].

Характеристику функцій підручника на основі аналізу навчання як об'єкту конструювання знаходимо у дослідженнях Є. Краєвського. Він зазначає, що підручник є одним з елементів курсу навчання і виступає у двоякій функції – як один із засобів і як частина програми пізнавальної діяльності [5, с. 22].

Класифікація дидактичних функцій підручника, що базується на поєднанні педагогічної та проєктивної його сторін, запропонована Д. Зуєвим, який наводить наступний перелік функцій навчальної книги: інформаційна (фіксація змісту освіти та видів пізнавальної діяльності), трансформаційна (перетворення науково-теоретичних знань на основі принципів дидактики), систематизуюча (забезпечення послідовності у викладі навчального матеріалу), закріплення і самоконтролю (формування видів діяльності учнів, забезпечення допомоги у засвоєнні знань та опануванні уміннями), самоосвіти (формування вміння самостійного здобуття знань та умінь на основі різних джерел інформації), інтегруюча (надання допомоги у засвоєнні як єдиного цілого знання, що отримане з різних джерел на основі різних видів пізнавальної діяльності), координаційна (забезпечення найбільш ефективного використання всіх засобів навчання), розвивально-виховна (сприяння формуванню всебічно розвиненої особистості) [3, с. 58-60].

С. Трубачева поділяє функції підручника на інваріантні, що не змінюються протягом всього часу становлення навчальної книги, та варіативні, які піддаються впливу соціально-культурних змін. До інваріантних функцій підручника дослідниця включила інформаційну, трансформаційну та мотиваційну функції. Варіативні функції зазнали трансформації та модифікації: функція організації пізнавальної діяльності перейшла у мотиваційну, а згодом – у функцію розвитку пізнавальних можливостей; функція організації домашньої роботи трансформувалась у самоосвітню, а пізніше – у функцію розвитку ключових компетентностей; систематизуюча функція перейшла у функцію орієнтації учнів на пізнавальну діяльність [11, с. 19].

Д. Зуєв пояснює, що інформаційна функція підручника розрахована на досягнення у процесі навчання просвітницького ефекту, вважаючи його основним джерелом, необхідної для засвоєння інформації [3, с. 59, 62]. П. Мороз пропонує розглядати інформаційну та систематизуючу функції підручника комплексно, адже несистематизована інформація не приносить жодної користі [6, с. 16].

У рамках нашого дослідження актуальними є міркування І. Товпінець про тенденції у розробці проблеми функцій підручника:

– визнання ускладнення і багатоманітності функціонального навантаження підручника та його компонентів, адже у наш час підручник перестає бути засобом закріплення навчального матеріалу, що засвоєний учнем на уроці зі слів учителя. Зростає його навчальна, розвиваюча та виховна ролі, значення функції координації пізнавальної діяльності школярів;

– пов'язана з розвантаженням поліфункціональності підручника як засобу навчання у системі навчально-методичних комплексів, адже навчально-методичні комплекси частково беруть на себе функції, які раніше були притаманні виключно підручнику. Спостерігається перерозподіл ролі та значущості окремих функцій підручника [9, с. 37]. Погоджуємось з Я. Камбалою, що потребують перегляду основні функції підручника, який є частиною навчально-методичного комплексу, а не окремим навчальним виданням, а, відповідно, інші складові навчально-методичних комплексів не можуть дублювати функцій підручника [4, с. 128].

О. Жосан зазначає, що підручник у доступній для учнів формі має розкривати суть основних наукових ідей, законів, понять, при цьому має бути забезпечено коректність введення наукових понять, їх відповідність загальноприйнятій термінології та символіці. Також матеріал підручників із предмета, що вивчається протягом кількох років, має бути викладений у логічній послідовності й бути цілісною системою з урахуванням внутрішньо предметних та міжпредметних зв'язків [2, с. 74]. П. Мороз наводить цікаві аргументи на користь необхідності виокремлення ще однієї функції сучасного підручника історії – функції історичної реконструкції. Суть її полягає у способі пізнання, що полягає в уявному відтворенні історичного явища. Автор підручника повинен опиратись на факти, відтворюючи історичні образи у підручнику, адже уявлення в історичному дослідженні не має нічого спільного з вигадкою [6, с. 16].

Трансформаційна функція пов'язана з набуттям, перетворенням та переробкою навчально-теоретичних, світоглядних ціннісних та інших знань [4, с. 124]. Основними напрямками трансформації змісту предмета є: забезпечення науковості та доступності змісту для даної вікової категорії; встановлення значущих для цієї категорії учнів зв'язків навчального матеріалу з життям, практикою; оптимальне використання новітніх освітніх технологій для досягнення кращих результатів навчання [6, с. 17]. У межах трансформаційної функції підручника варто акцентувати увагу на доступності навчального матеріалу. Тобто, автори повинні враховувати вже наявні базові знання учнів з предмета, об'єм навчального матеріалу. Кількість і складність пізнавальних завдань повинні прямо пропорційно співвідноситись з кількістю навчального часу, що відводиться на його вивчення. Натомість ми маємо ситуацію, коли у частині підручників навчальний матеріал надміру деталізується та не розрахований на ту кількість навчального часу, що відведена на його вивчення чи підручники для класів з поглибленим вивченням предмету, профільних класів, що явно не відповідають покладеним на них очікуванням, методичним апаратом, спрямованим на відтворення отриманої інформації.

Для вирішення цієї проблеми П. Мороз пропонує звернути увагу на науковість та доказовість до висвітлення історичних проблем, яскравий, емоційно-виразний, проблемний виклад навчального матеріалу, проблемну постановку запитань і завдань [6, с. 17].

П. Мороз вважає, що провідною дидактичною функцією сучасного шкільного підручника історії є реалізація особистісно орієнтованого навчання, яку можна вважати технологічною, оскільки вона спрямована на реалізацію певних освітніх технологій і моделей навчання [6, с. 14]. За особистісно зорієнтованим навчанням учень стає повноправним суб'єктом освітнього процесу. У рамках нашого дослідження актуальними є погляди О. Савченко на функції сучасного підручника як засобу підготовки учнів до самонавчання. Цей процес відображається у кількох напрямках. Мотиваційному, що проявляється через використання у текстах різних засобів заохочення і підтримки успіху у самостійній праці, виникнення і розвитку пізнавальних потреб та інтересів. А також процесуальному напрямку, що виражається в умінні автора спроектувати у тексті, завданнях, схемах розгорнутий процес самонавчання – вчити учня ставити запитання й усвідомлювати мету, якість своєї роботи [7, с. 39].

На думку А. Хуторського, діяльнісна функція підручника може реалізовуватись на основі наступних видів навчальної діяльності школярів, дослідницької, творчої, участі у діалозі з автором, співвідношення різних точок зору [12, с. 16]. П. Мороз вказує на те, що у сучасних умовах важливо, щоб автор підручника чітко визначив необхідний для учнів мінімум додаткового навчального матеріалу з історії певного періоду, а також види діяльності, які можна їм рекомендувати у різноманітній формі [6, с. 16]. Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти [1] передбачає спрямованість освітнього процесу на розвиток умінь і навичок особистості, застосування на практиці здобутих знань з різних навчальних предметів, успішну адаптацію людини у соціумі, самоосвіту. Такі завдання можна реалізувати на основі особистісно орієнтованого, компетентнісного підходів до організації навчальної діяльності.

Забезпечення цієї функції можливе через реалізацію контраверсійності авторами підручників. Попри те, що А. Хуторський стверджує, що підручник погано справляється з функцією носія інформації на сучасному етапі [12, с. 12], автори навіть найновіших підручників історії намагаються перетворити підручник на міні енциклопедію з історії. У той же час, гідне місце у змісті підручника повинні зайняти писемні джерела, що вестимуть учнів до особистих відкриттів. Також не варто наприкінці параграфів подавати висновки, що містять узагальнення найголовнішого у тексті, адже це перешкоджає формуванню вміння виділяти найголовніше, найсуттєвіше із загальної інформації.

Висновки. Таким чином, проблеми модернізації змісту та підручничого забезпечення загальної середньої освіти має бути у центрі загальної уваги. При «знаннєвій» парадигмі навчання, коли учні отримували «готові знання» та засвоювали їх на рівні засвоєння-присвоєння, підручник був зорієнтований на інформаційну та відтворюючу функції. При сучасному доступі всіх до різноманітних джерел інформації, підручник втратив свою гегемонію як засіб інформації. Система дидактичних функцій підручника не може бути сталою, вона динамічна й відкрита, і варіюється не тільки у залежності від навчального предмета, а й від концепції, за якою той чи інший підручник створено. Не слід зводити роль підручника лише до передачі змісту історичної освіти, залишаючи поза увагою функцію проектування освітніх технологій та моделей навчання. В основі концепції сучасного підручника повинні бути покладені діяльнісні підходи у навчанні.

Потребують подальшого дослідження особливості конструювання шкільного підручника історії.

#### **Використана література:**

1. Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>.
2. Жосан О. Е. Шкільний підручник: яким йому бути / О. Е. Жосан. // Управління школою. – 2012. – № 13. – С. 73–75.
3. Зуев Д. Д. Школьный учебник / Д. Д. Зуев. – Москва : Педагогика, 1983. – 240 с., ил.
4. Камбалова Я. М. Роль та методичні функції навчально-методичного комплексу з історії в навчальному процесі / Я. М. Камбалова. // Педагогічні науки. – 2011. – № 94.
5. Краевский В. В. Определение функций как методологическая проблема дидактики / В. В. Краевский // Проблемы школьного учебника: сборник / ред. кол. Ф. Коровкин [и др.]. – Москва : Просвещение, 1976. – Вып. 4. – 222 с. – С. 13–36.
6. Мороз П. Функції сучасного шкільного підручника історії / П. Мороз, І. Мороз. // Історія в школі. – 2007. – №№ 1, 2. – С. 16–19, С. 14–20.
7. Савченко О. Нова доба шкільної освіти. Зміст підручників – пріоритет наукової діяльності АПН України / Олександра Савченко // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1. – С. 30–39.
8. Талызина Н. Ф. Место и функции школьного учебника в учебном процессе / Н. Ф. Талызина // Проблемы школьного учебника: сборник / ред. кол. Л. Занков [и др.]. – Москва : Просвещение, 1978. – Вып. 6. – 280 с. – С. 18–33.
9. Товпинец И. П. К дидактической характеристике функций учебника / И. П. Товпинец // Теоретические проблемы современного школьного учебника. Сборник научных трудов. – Москва, 1989. – С. 35–44.
10. Томчук М. Методологічні засади створення сучасного шкільного підручника / М. Томчук. // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4. – С. 124–128.
11. Трубачева С. Е. Трансформация функций школьного подручника в условиях компетентного подхода / С. Е. Трубачева // Проблемы сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол., головн. ред. В. М. Мадзігон; наук. ред. О. М. Топузов]. – Київ : Пед. думка, 2011. – Вип. 11. – 800 с. – С. 17–22.
12. Хуторской А. В. Место учебника в дидактической системе / А. В. Хуторской // Педагогика. – 2005. – № 4. – С. 10–18.

## References:

1. Derzhavnyi standart bazovoi ta povnoi zahalnoi serednoi osvity [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>.
2. Zhosan O. E. Shkilnyi pidruchnyk: yakym yomu buty / O. E. Zhosan. // Upravlinnia shkoloiu. – 2012. – № 13. – S. 73–75.
3. Zuev D. D. Shkolnyj uchebnik / D. D. Zuev. – Moskva : Pedagogika, 1983. – 240 s., il.
4. Kambalova Ya. M. Rol ta metodychni funktsii navchalno-metodychnoho kompleksu z istorii v navchalnomu protsesi / Ya. M. Kambalova. // Pedagogichni nauky. – 2011. – № 94.
5. Kraevskij V. V. Opredelenie funktsij kak metodologicheskaya problema didaktiki / V. V. Kraevskij // Problemy shkolnogo uchebnika: sbornik / [red. kol. F. Korovkin i dr.]. – Moscow : Prosveshenie, 1976. – Vyp. 4. – 222 s. – S. 13–36.
6. Moroz P. Funktsii suchasnoho shkilnogo pidruchnyka istorii / P. Moroz, I. Moroz. // Istorii v shkoli. – 2007. – № 1, 2. – S. 16–19, S. 14–20.
7. Savchenko O. Nova doba shkilnoi osvity. Zmist pidruchnykiv – priorytet naukovoi diialnosti APN Ukrainy / O. Savchenko // Pidruchnyk XXI stolittia. – 2003. – № 1. – S. 30–39.
8. Talyzina N. F. Mesto i funktsii shkolnogo uchebnika v uchebnom processe / N. F. Talyzina // Problemy shkolnogo uchebnika: sbornik / [red. kol. L. Zankov i dr.]. – Moscow : Prosveshenie, 1978. – Vyp. 6. – 280 s. – S. 18–33.
9. Tovpinec I. P. K didakticheskoi karakteristike funktsij uchebnika / I. P. Tovpinec // Teoreticheskie problemy sovremennogo shkolnogo uchebnika. Sbornik nauchnykh trudov / I. P. Tovpinec. – Moscow, 1989. – S. 35–44.
10. Tomchuk M. Metodolohichni zasady stvorennia suchasnoho shkilnogo pidruchnyka / M. Tomchuk // Psykholohiia i suspilstvo. – 2011. – № 4. – S. 124–128.
11. Trubacheva S. E. Transformatsiia funktsii shkilnogo pidruchnyka v umovakh kompetentnisnogo pidkhodu / S. E. Trubacheva // Problemy suchasnoho pidruchnyka : zb. nauk. prats / [red. kol., holovn. red. V. M. Madzihon; nauk. red. O. M. Topuzov]. – Kyiv : Ped. dumka, 2011. – Vyp. 11. – 800 s. – S. 17–22.
12. Hutorskoj A. V. Mesto uchebnika v didakticheskoi sisteme / A. V. Hutorskoj. // Pedagogika. – 2005. – № 4. – S. 10–18.

**Могорыта В. М. Трансформация функций школьного учебника истории как средства обучения**

*В статье рассмотрены особенности учебника как ведущего средства обучения. Выявлены подходы к определению термина «учебник», обоснована его универсальность как носителя предметного содержания образования. Рассмотрены научные подходы к типологии функций учебника на основе анализа педагогических исследований. Обоснована зависимость основных функций учебника и системы дидактических принципов. Проанализированы основные функции учебника как ведущего компонента учебно-методического обеспечения учебного предмета в соответствии с современными требованиями. Сделан вывод, что в контексте деятельностного подхода к построению образовательного процесса перечень функций учебника можно дополнить компетентностно ориентированной, сущность которой заключается в необходимости приобретения школьниками жизненно необходимых компетентностей.*

**Ключевые слова:** учебник, история, дидактические функции, средство обучения, образование, деятельностный подход, компетентностное обучение, школьный предмет.

**Mogoryta V. M. Transformation of the functions of a school history textbook as a means of teaching**

In the article features of the textbook as the leading means of training are considered. Approaches to the definition of the term "textbook" are revealed, its universality as a carrier of the subject content of education is justified. The scientific approaches to the typology of the functions of the textbook on the basis of the analysis of pedagogical research are considered. The dependence of the basic functions of the textbook and the system of didactic principles is substantiated. The main functions of the textbook as a leading component of educational and methodological support of the subject in accordance with modern requirements are analyzed. It is concluded that in the context of the activity approach to the construction of the educational process, the list of the functions of the textbook can be supplemented with a competently oriented one, the essence of which is the need for students to acquire vital competencies.

**Key words:** textbook, history, didactic functions, means of instruction, education, activity approach, competent instruction, school subject.